

І.О. КУРИЛО, к.е.н., ст. наук. співр.

Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

ДО ОЦІНКИ ЯКОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Перспективи досягнення посткризової стабілізації суспільно-економічної ситуації в Україні та її подальших прогресивних змін нині не меншою мірою залежать від задіяння інституціональних резервів економічного розвитку й покращання стану соціально-економічної структури населення, ніж від позитивної макроекономічної динаміки. До макроекономічних індикаторів та їх регуляторів традиційно прикута увага економічної науки й практики. На противагу цьому, проблема обґрунтування набору критеріїв якості соціально-економічної структури населення та відповідних їй макрохарактеристик, без чого неможливими здаються оцінка стану структури, його моніторинг та цілеспрямований вплив на процеси соціальної реструктуризації, ще очікує своєї поглибленої наукової розробки.

Попри активізацію наукового інтересу до інституціональних регуляторів соціально-економічного розвитку, об'єктивно зумовлену проблемами кардинальної перебудови інституціональної системи економіки при переході до ринку, питання «діагностики» якості соціально-економічних структур населення і, зокрема, їх інституціональної складової залишаються недостатньо розробленими. Серед публікацій останніх років, присвячених проблемам становлення нової інституціональної системи та якості її функціонування, хотілося б виділити роботи таких економістів і соціологів пострадянського простору, – як С. Архієреєв[1], Т. Заславська[2], С. Кірдіна[4], І. Малий[5], Ю. Пахомов[6], А. Шаститко[7] та ін. У них аналізуються переваги і протиріччя різних типів інституціональних систем [4], розглядаються структура і функції соціальних інститутів та їх роль у забезпеченні сталості інституціональної системи [2], аналізуються інституціональні передумови і наслідки новітніх соціоструктурних зрушень на пострадянському просторі [3, 5], досліджуються особливості інституціональної архітектоники транзитивного суспільства та ті обмеження, які вони накладають на формування моделі соціально-економічного розвитку [1, 4–7].

Спираючись на відповідний доробок вищезгаданих авторів, ми маємо на меті систематизувати характеристики–критерії якості інституціональної системи і, на основі їх застосування, дати оцінку якості інституціональної складової соціально-економічної структури на-

селення України.

Оцінка стану соціально-економічної структури населення потребує обґрунтування набору характеристик якості цієї структури та відповідних їм показників. Якість соціально-економічної структури населення залежить від ефективності інституціональної системи, а також від «людського матеріалу» – характеристик індивідів та соціально-економічних груп, й визначається ступенем відповідності – узгодженості між соціально-груповими та інституціональними елементами суспільного устрою. На наш погляд, правомірною (хоч і спрощеною) тут може бути віддалена аналогія між якістю соціальної структури і якістю архітектурної споруди, яка, як відомо, залежить від проектно-конструкційних рішень та їх реалізації і від якості будівельних матеріалів.

Відповідно до виділення двох вимірів соціально-економічної структури населення – інституціонального й класово-групового – та специфіки їх супідрядності, згідно з якою якісні зміни у класово-груповому складі населення зумовлюються інституціональними перетвореннями, слід насамперед визначитися з оцінкою якості інституціональної системи, що детермінує взаємозв'язки та «відповідає» за інтеграцію соціально-групових елементів та через інституціональні зміни впливає на трансформацію соціально-економічної структури як цілісності. Серед характеристик якості інституціональної системи, особливо значущих у контексті становлення нової соціально-економічної структури населення України, слід виділити: повноту, цілісність і несуперечливість формально-правового простору, що регламентує економічну діяльність населення; відповідність формальних норм і правил реальним умовам економічної діяльності, їх легітимність та мінімальну «ціну підкорення» цим нормам; ефективність державного й громадського контролю за виконанням формальних норм; узгодженість формальних і неформальних норм, а також неписаних поведінкових норм і правил між собою та ефективність суспільного контролю за їх дотриманням; наявність і вагому роль неформальних поведінкових норм модернізаційної спрямованості й поширеність відповідних їм перспективних соціально-економічних практик;

© І.О. Курило, 2007

визнання населенням легітимності наявної моделі соціальної стратифікації та відповідність масових соціально-економічних практик населення нормам права. На нашу думку, результативність функціонування інституціональної системи визначається саме характером соціально-економічних практик різних груп населення, їх спрямованістю, ефективністю та соціальною прийнятністю. Продуктивною може бути й спроба оцінити ефективність дії інституціональних регуляторів й результативність інституціональних перетворень за наявністю (чи відсутністю) синергетичних ефектів взаємодії різних інститутів. При цьому слід визнати, що специфіка інституціональних регуляторів зумовлює, у більшості випадків, неможливість прямої й безпосередньої оцінки їх дії на основі емпіричних індикаторів і потребує аналізу результатів їх функціонування „на стику” теоретичних і емпіричних методів.

Стосовно оцінки якості інституціональної системи за першою із вищезгаданих характеристик, вважаємо, що, незважаючи на активне формування протягом трансформаційного періоду нового правового простору, в Україні ще зберігається неповнота й суперечливість нормативно-правового поля стосовно відносин власності, зайнятості та соціально-трудова відносин, щодо освіти дорослих, стосовно запобігання певним формам дискримінації у соціально-трудова сфері та ін. Особливо гостро стоїть проблема створення юридичних і фінансових механізмів реалізації ряду законів та підзаконних актів. Слід вказати також на наявність протиріч між деякими новими правовими нормами і ще діючими старими або між останніми та реальними умовами життєдіяльності (як, наприклад, у випадку з деякими формальними нормами, передбаченими Кодексом законів про працю).

Певні протиріччя між вимогами різних законодавчих актів, а також і нелегітимність тих чи інших правових норм, їх масове сприйняття як несправедливих, недоцільних чи невідповідних або ж висока «ціна» дотримання норм роблять їх виконання проблематичним і зумовлюють економічну діяльність в обхід законів, саботаж відповідних рішень. Вітчизняний досвід перехідного періоду дає безліч прикладів, з одного боку, здійснення підприємницької діяльності з порушенням законодавчих норм та, з іншого, прийняття законів або державних рішень, виходячи з особистих чи групових інтересів. Багато законодавчих і підзаконних актів, що відповідали інтересам лише вузьких соціальних прошарків (зазвичай, правлячої верхівки) і створювали для них можливості законодавчо

легальної, але тіншової за суттю діяльності, було прийнято у 1990-і роки. Але й дотепер маємо констатувати недостатньо швидке й послідовне просування у напрямі легітимізації правових норм, врахування у них інтересів різних соціальних верств, у т. ч. й найбільш вразливих.

Та чи не найбільш явно недосконалість інституціональної складової соціально-економічної структури виявляється за третьою із зазначених характеристик її якості, а саме – у слабкості й неефективності контролю за виконанням формальних норм, так що головною проблемою у багатьох випадках стають не так недоліки законодавства, як його невиконання. Тому для України особливо актуальним є не тільки прийняття хороших законів, але й насамперед забезпечення їх реального втілення у життя, у т. ч. через систему примусу до їх виконання, без чого ці закони у нас не запрацюють. Зокрема, у трудовій царині та сфері забезпечення соціальних гарантій нині часто маємо справу з непрацюючими законами та іншими формальними правилами через відсутність механізмів їх реалізації та контролю за дотриманням правил, а також нерозвинутість навичок відстоювання соціально-економічними групами населення своїх прав та інтересів. Щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків має місце, крім того, відсутність санкцій, передбачених за порушення законодавчих норм. А у сфері підприємницької діяльності подекуди більш розповсюдженими лишаються «правила гри», що контролюються тіншовими й кримінальними механізмами.

Протягом трансформаційного періоду відбулося не лише ослаблення правового контролю за виконанням формальних норм, але й соціального контролю за дотриманням неформальних правил та поведінкових стандартів. Зросло різноманіття неформальних зразків поведінки, інституціональні перетворення, безумовно, видозмінили певним чином неписані норми, традиції, однак при цьому цивілізовані неформальні правила й зразки ринкових відносин ще не вписалися належно у вітчизняний соціокультурний і світоглядний контекст. Зберігається протиріччя між неформальними й формальними інститутами, а також розкол між старими (консервативними) й новими (модерними) правилами й відповідними їм практиками та й між певними демографічними, соціально-економічними групами населення, які наслідують переважно ті чи інші норми. Так, якщо для старших поколінь характерне психологічне неприйняття нових «правил гри», побоювання участі у модерних соціально-економічних

практиках, пасивне звикання або ж вимушена адаптація до ринкових умов, то щодо молоді, яка краще сприймає імперативи ринку, індивідуалістичні цінності і демонструє активну «включеність» у алгоритм дій, які задаються новими економічними інститутами, все ж надто гострими лишаються проблеми «дефіциту» законослухняності, поширення неправових практик, негативного співвідношення легальної й тіньової поведінки.

В Україні має місце не лише розкол інституціонального простору і реально зайнятого економічною діяльністю населення на «легальну й нелегальну частини», але й розрив між порівняно невеликим інноваційним і масштабним традиційно-консервативним сегментами економіки та між відповідними групами населення. Джерелами формування першого сегмента виступає розширення свободи економічного й соціального вибору, пробудження ділової активності, індивідуально-досяжних установок індивідів, підвищення навчальної активності й пасіонарності, зміни соціокультурних характеристик і менталітету у напрямі розширення інноваційних елементів. Соціальна база становлення цього суспільно-економічного сегмента в Україні ще вузька і охоплює представників поколінь молодшого й середнього віку з високим освітнім рівнем, переважно жителів крупних міст й здебільшого тих, хто має доступ до ресурсів соціального капіталу (як-от представників або вихідців із більш впливових і забезпечених верств населення). На противагу цьому, надто значна частка населення «прив'язана» до застарілих технологічних й економічних укладів, архаїчних соціально-економічних практик, масові групи дорослого населення мають низьку навчальну активність, пасіонарність, невисоку правову свідомість, виявляють глухий опір реструктуризації праці, а також практичному засвоєнню нових правил і практик. Все це свідчить на користь висновку про недостатню поширеність серед населення України ефективних моделей діяльності й стратегій адаптації до змінних соціально-економічних умов, про ще «сильні позиції» поведінкових норм, зразків та практик консервативної спрямованості. При цьому, на наш погляд, у трансформаційний період в Україні не зменшувався розкол, а, навпаки, виявилась тенденція до поляризації (за освітньо-професійним рівнем, ринково-економічною культурою, пасіонарністю, ментальністю) тих груп населення, які є «носіями» переважно інноваційних елементів свідомості й відповідних соціально-економічних практик, та прихильників традиційно-консервативних моделей поведінки.

нки.

Нарешті, низьку ефективність інституціональних регуляторів соціально-економічної активності населення у цілому засвідчує невизнання широкими верствами населення виправданості й справедливості існуючої системи нерівностей та невідповідність масових соціально-економічних практик населення правовим нормам. Необхідною при визначенні якості соціально-економічної структури за ознакою легітимності наявної моделі стратифікації є опора на відповідну „статистику думок”. Крім того, непрямим індикатором визнання (невизнання) населенням доцільності й справедливості існуючої стратифікації можна вважати наявність (відсутність) соціальних конфліктів та ступінь поширеності неправових соціально-економічних практик (у т.ч. прихованої зайнятості, нелегальної міграції, тіньової підприємницької діяльності). В Україні поширеність згаданих неправових практик, наявність інституціональних пасток й розквіт антисоціальних інститутів та соціально-групових утворень, які виникли на їх базі (олігархічні й мафіозні клани, представники секс-бізнесу, численні нелегальні мігранти та ін.), вказують на те, що ефективна інституціональна система ще не сформувалась, а наявна – слабко справляється зі своїми функціями.

При цьому, на наш погляд, існує особливо нагальна потреба у підсиленні таких функцій інституціональної системи, як адаптивна (за яку насамперед «відповідають» економічні інститути), інтеграційна (у здійсненні якої найбільш дієву участь здатні брати сім'я, мораль і право, культура), інноваційна (що її стимулюють інститути конкурентного ринку, а також науки й вищої освіти) та, звісно, стабілізуюча, значну роль у реалізації якої повинні відігравати інститути політичної системи та громадянського суспільства.

Література.

1. Архипереев С.И. Дуализм институциональной архитектуры и задачи рыночной трансформации // Институциональная архитектура та механизмы экономического развития (Материалы симпозиума). – Харьков: ИЕП МОН Украины, 2005. – С. 85–88.
2. Заславская Т. Вектор социоструктурных сдвигов // Россия, которую мы обретаем / Отв. ред. Т.И. Заславская, З.И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 2003. – С.59-75.
3. Институційні важелі історичної еволюції // Гавриленко І.М. Соціологія: Навч. посіб./ КНУ ім. Т. Шевченка. – Кн. 2.– Соціальна ста-

тика.– Гл. 5.– К., 2000.

4. Кирдина С. Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация // Вопросы экономики. – 2004. – №10. – С. 89-98.

5. Малий І. Й. Інституційна особливість України як чинник деформації ринкових принципів// Інституційна архітектура та механізм економічного розвитку (Матеріали симпозиуму). – Харків: ІЕП МОН України, 2005.– С.108–109.

6. Пахомов Ю. Звивистий шлях у Європу

// Економічний часопис–XXI. – 2005. — №1–2. – С. 5-9.

7. Шаститко А.Е. Институциональная среда хозяйствования в России: основные характеристики// Куда идет Россия?. Кризис институциональных систем: Век, десятилетие, год/ Под общ. ред. Т. И. Заславской – М.: Логос, 1999.– С. 201-205.

Статья поступила в редакцию 10.01.2007

**В.В. ВОЛОШЕНЮК, к.е.н., доцент,
Н.І. ЛИТВИНЕНКО, к.е.н., доцент,
Національний гірничий університет**

СУЧАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФПГ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Аналіз економік провідних країн свідчить, що однією із їх базових основ є фінансово-промислові групи (ФПГ). Вони виникли із початком становлення індустріального суспільства, зайняли в ньому домінуючі позиції і відіграють значну роль у становленні інформаційного суспільства. На сьогодні це досить складна соціально-економічна форма організації бізнесу, яка розвивається у тісному зв'язку із суспільством. Відомі вчені, що належать до різних економічних шкіл, приділяли достатньо уваги для вивчення цього феномену. З огляду на сучасний рівень розвитку економіки провідних країн, найбільшу цікавість представляють дослідження ФПГ, які проведені західними вченими-інституціоналістами. Особливо слід виділити праці Дж. Гелбрейта, який досліджував питання влади корпоративних структур, їх цілі та внутрішню організацію. Сьогодні завдяки науковим концепціям Р. Коуза можна знайти раціональні пояснення організації внутрігрупових ринків, ринків мезарівня, які почали формуватися наприкінці 80-х років без винятку всіма великими ФПГ. Крім того, О. Вільямсон вважає, що сучасні великі корпоративні структури можна вивчити виключно на основі концепції трансакційних витрат. Дослідження формальних та неформальних норм, що сприяли виникненню а розвитку ФПГ, знайшли відображення в роботах Д. Норта [1-4].

Слід відзначити, що на сьогодні з'явилися цікаві теоретичні дослідження великого бізнесу українськими вченими, зокрема І.С. Подолян, О.В. Шепеленко та ін [5,6].

Процес формування ФПГ у вітчизняній економічній науці досліджується недостатньо. Необхідні більш глибокі наукові розробки в цьому напрямку, а також дослідження специфі-

чних рис поведінки ФПГ в Україні з метою уніфікації інституціональних систем.

Метою даної статті є дослідження особливостей становлення організації ФПГ в Україні та перспектив її подальшого розвитку із застосуванням інструментарію інституціонального аналізу.

Проведені теоретичні дослідження існуючих ФПГ зарубіжних країн та вивчення робіт провідних вчених-економістів дали нам змогу побудувати загальну модель цього явища та його оточуючого середовища.

Отже, ФПГ – форма організації бізнесу, яка утворює диверсифіковану багатофункціональну структуру через об'єднання організацій фінансової та нефінансової сфери і співпрацю з державою. Вона є зовнішньою формою для інтегрованого капіталу. Інтегрований капітал являє собою об'єднання різних форм капіталу (промислового, фінансового, торговельного, інтелектуального, людського) через співвласність, яка сконцентрована у промисловця та ним застосовується. Завдяки такому поєднанню ФПГ – єдина форма організації бізнесу, яка може утримувати контроль над повним кругообігом капіталу. Крім того, специфічною властивістю ФПГ є економічна влада. Головною функцією ФПГ є економічна – виробляти і роз-поділяти багатство. Зазвичай до складу групи входить значна кількість підприємств (від десятків до кількох сотень).

Щодо оточуючого середовища нами виділена загальна сукупність інститутів, інституцій та норм, наявних у розвинутих країнах. Безумовно, це будуть досить узагальнені характеристики, які не описують особливостей, що притаманні кожній країні. Але, на наш погляд,

© В.В. Волошенюк, Н.І. Литвиненко, 2007